

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

МЕДВЕДОВСЬКА АННА ФЕДОРІВНА

УДК 94:316.653](477) «19/20»

**ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпро – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Литвинова Тетяна Федорівна,
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Касьянов Георгій Володимирович,
Інститут історії України НАН
України, завідувач відділу новітньої
історії і політики;

кандидат історичних наук
Щупак Ігор Якович,
Український інститут вивчення
Голокосту «Ткума», Музей «Пам'ять
єврейського народу та Голокост в
Україні», директор.

Захист відбудеться 4 січня 2017 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпро, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий 30 листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. В. Бойко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На відміну від західного суспільства, в якому Голокост є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, найвиразнішим символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст., яка спонукала до тотального переосмислення європейської історії як мінімум останніх трьох століть, ставлення українського суспільства до цього явища дещо складніше. В ньому відсутня майже піввікова традиція осмислення, проблематизації та інкорпорації Голокосту до власного історичного нарративу. Проте, ця тема епізодично фігурувала в дискусіях про український націоналістичний рух та колаборацію українців з нацистським режимом. Протягом останнього часу обговорення даної проблеми неодноразово відбувалося в медійному просторі, що засвідчило стійкий інтерес до неї та суспільну актуальність дослідження рецепції Голокосту в Україні.

На сприйняття геноциду євреїв в українському суспільстві вплинуло декілька факторів, кожен з яких вартий окремої дослідницької уваги. По-перше, це радянська спадщина позиціонування і осмислення Голокосту в цілому та на окупованій території СРСР зокрема. По-друге, це вплив, особливо в останнє десятиріччя досліджуваного періоду, який на українську суспільну думку справили західні тексти про Голокост. По-третє, це дискусії в українській діаспорі стосовно значення Голокосту в історії України, провідні тези яких у пострадянський період були поширені на материкову Україну, на фоні процесу формування там національно орієнтованого історичного нарративу та відповідних суспільних уявлень про минуле.

Усі ці фактори являють собою складний, строкатий і конфліктний фон для рецепції Голокосту в Україні на межі ХХ–ХХІ ст., комплексне дослідження якої поки що відсутнє у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Відтворення і розуміння складної мозаїки суспільних уявлень про Голокост на зламі культурно-історичних епох під час ціннісної трансформації суспільства потребує постановки цілої низки більш вузьких проблем, таких як: передумови та механізми формування офіційної політики пам'яті щодо Голокосту в Радянському Союзі, її вплив на пострадянську суспільну думку; причини та характер відображення проблеми Голокосту в загальнодемократичному, єврейському та українському дисидентському дискурсі; роль концепції Голокосту як геноциду в дискусіях про Голодомор 1932–1933 рр. у діаспорі та пострадянській Україні; еволюція ставлення до євреїв і трагедії Голокосту в націоналістичному середовищі; значення Голокосту в українській історії в уявленні європейсько орієнтованих інтелектуалів; внесок зарубіжних істориків у дослідження історії Голокосту в Україні та їх вплив на розвиток українських студій; студії з Голокосту як важіль вестернізації та глобалізації українського суспільства та історичної науки тощо. Розробка цих питань вимагає колективних зусиль істориків, використання широкого дослідницького інструментарію. Усвідомлення специфіки і масштабності проблеми з одного боку, та особливості історіографічної ситуації з іншого, вплинули на вибір об'єкту, предмету, формулювання мети і завдань даного наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах держбюджетної теми «Інтелектуальна та соціальна історія України доби Середньовіччя, нового та новітнього часу» (номер державної реєстрації 0113U002679) кафедри історії України історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільна думка в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – сприйняття та осмислення Голокосту українською суспільною думкою.

Мета – дослідити процес засвоєння та функціонування Голокосту як ідейного конструкту та історичного явища в суспільній думці України кінця ХХ – початку ХХІ ст. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні завдання:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати методологічні орієнтири та обґрунтувати понятійний апарат дисертації;
- з'ясувати внутрішні та зовнішні умови формування пам'яті про Голокост у післявоєнному СРСР;
- дослідити вплив теми Голокосту на творчість та громадську активність радянських інтелектуалів та творчої інтелігенції;
- вивчити уявлення про Голокост в Україні в повоєнній західній та українській діаспорній суспільній думці;
- визначити спричинені суспільними трансформаціями періоду перебудови зміни у ставленні держави та широкої громадськості до проблеми геноциду євреїв;
- проаналізувати процес входження теми Голокосту до українського публічного дискурсу після її остаточної легалізації в умовах незалежної України;
- виявити шляхи та механізми онауковлення проблематики Голокосту в сучасній українській історіографії;
- виокремити та проаналізувати ключові академічні дискусії навколо проблеми Голокосту в Україні.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасну територію України, яка майже повністю була окупована нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни та стала ареною наймасштабнішого знищення радянських євреїв. Саме в Україні знаходяться всесвітньо відомі місця масового знищення єврейського населення, які стали символами Голокосту на теренах СРСР та Східної Європи (Бабин Яр, Дробицький Яр, Янівський табір та ін.). Що стосується суспільної думки як об'єкту дослідження, то вона не має чітко окреслених географічних меж, оскільки знаходиться в площині ідейній, а не географічній. У цілому дослідження орієнтоване на суспільну думку в пізньорадянській та незалежній Україні, але, в разі необхідності, задля з'ясування генези того чи іншого ідейного конструкту або історіографічної дискусії, автор залишає за собою можливість апелювати до зарубіжних дискурсів і текстів, передусім тих, що відносяться до пострадянського простору, Західної Європи, США, Канади.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1987–2012 рр. Нижньою межею основного досліджуваного періоду є 1987 р., коли на жовтневому пленумі ЦК КПРС було прийнято рішення про «заповнення білих плям» в історії СРСР у рамках загального курсу на «перебудову». Це значною мірою сприяло вивільненню інформаційного простору з-під диктату цензури і, як наслідок, масштабній детабуїзації багатьох суспільних проблем та історичних сюжетів. Після 1987 р. було створено низку загальносоюзних (у Москві) та регіональних (у Львові, Києві, Харкові та ін.) єврейських громадських організацій, які взяли на себе функцію задоволення культурних потреб радянських євреїв, у тому числі й збереження пам'яті та поширення інформації про Голокост. Від 1988–1989 рр. можна говорити про таке явище як легальна єврейська неідишемовна періодика, яка активно висвітлювала сюжети Голокосту. З 1988 по 1991 рр. було реабілітовано майже всю творчу спадщину, створену в СРСР про Голокост в Україні. Це дає підстави стверджувати, що з цього часу почався новий етап освоєння і сприйняття Голокосту в радянському та пострадянському суспільстві.

Верхню межу дослідження визначено 2012 р. Досвід двох десятиріч державної незалежності є доволі репрезентативним для певних узагальнень щодо досліджуваної проблеми. За цей період окреслилися найбільш суперечливі її аспекти, навколо яких оберталися науково-історичні та суспільні дискусії. Крім того, на початку 2000-х рр. почався процес так званої інституціоналізації вивчення та популяризації історії Голокосту в Україні в результаті заснування та діяльності декількох неурядових організацій, які сприяли поширенню та проблематизації сюжетів Голокосту в науковому та освітньому вимірах. На базі однієї з таких організацій 2012 р. був створений перший в Україні великий музей Голокосту в Дніпропетровську, що знаменувало початок музеєфікації історії Голокосту в Україні та привернуло увагу суспільства до долі українських євреїв.

Ураховуючи специфіку даної теми, виділено другий рівень хронологічних меж, відсуваючи нижню грань до початку нацистської окупації та перших акцій знищення євреїв на території СРСР. Це дозволило простежити динаміку рецепції Голокосту в політиці пам'яті та суспільній думці в цілому, з'ясувати основні дискурси щодо сприйняття даної проблематики, які функціонували в радянському та західному просторах і залишились актуальними або справили вплив на пострадянський період.

Характеристиці **теоретико-методологічних засад** дисертації присвячено спеціальну увагу в основній частині роботи. Тут же варто лише окреслити основні принципи та підходи. Методологічна основа роботи була визначена принципами історизму, об'єктивності та науковості, загальнонауковими та загальноісторичними методами, специфікою об'єкта і предмета дисертації та обумовлена метою і завданнями даного дослідження.

Серед загальноісторичних методів були використані ретроспективний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історичний опис, метод періодизації, метод усної історії. Ретроспективний метод дозволив проаналізувати радянський досвід репрезентації та сприйняття Голокосту з метою виокремлення в ньому елементів, які в первісному або трансформованому вигляді увійшли до суспільної думки пострадянського

періоду. За допомогою історико-генетичного методу проаналізовано розвиток, якісні зміни та ідейно-політичні трансформації, що відбувалися в суспільному житті України кінця ХХ–початку ХХІ ст., а також розглянуто суспільно-політичні процеси і контексти, які сприяли актуалізації історії Голокосту в Україні та її подальшому обговоренню і вивченню. Користуючись історико-типологічним методом, за критерієм походження було розділено історіографічні дискурси історії Голокосту в Україні на радянський, західний та діаспорний, виокремлюючи тенденції, притаманні кожному з них. Метод періодизації дозволив виділити декілька етапів осмислення Голокосту в Україні в суспільній думці, в залежності від засобу її висловлювання, – це художній, публіцистичний та науковий. Метод усної історії було застосовано під час опитування респондентів та в ході опрацювання колекцій уже зібраних спогадів.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

вперше:

- поставлена проблема сприйняття суспільною думкою Голокосту в Україні наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст.;
- комплексно дослідженні всі основні контексти, в яких фігурувала дана тема, починаючи з повоєнного періоду;
- проаналізовано зарубіжну історіографію Голокосту в Україні, її основні тенденції та специфічні риси;
- досліджено вплив західної та діаспорної суспільної думки на українське пострадянське суспільство в його ставленні до Голокосту;
- простежено еволюцію української суспільної думки крізь призму сприйняття Голокосту.

Поглиблено розуміння:

- передумов сприйняття Голокосту як в СРСР, так і в незалежній Україні;
- домінуючих уявлень про геноцид євреїв України в середовищах західної інтелігенції та української еміграції.

Уточнено:

- механізми побудови політики пам'яті про Голокост радянською та українською владними елітами;
- бачення проблеми Голокосту радянською дисидентською інтелігенцією та українськими пострадянськими ліберально-демократичними інтелектуалами;
- перелік художніх творів, в яких відбилася спадщина Голокосту в Україні.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її результати можуть бути використані при дослідженні політики радянського та пострадянського українського уряду стосовно формування пам'яті, радянської дисидентської літератури та кінематографу, радянської та пострадянської історіографії Голокосту. Матеріалами і висновками дослідження можна скористатися для підготовки курсів з актуальних проблем історії Голокосту, з національної

політики і політики пам'яті в СРСР та Україні, при створенні узагальнюючих праць з історії України, історії суспільної думки.

Особистий внесок. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно.

Апробація результатів роботи відбувалася на засіданнях кафедри історії України та науковому міжкафедральному семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, були оприлюднені у доповідях на міжнародних, всеукраїнських, щорічних кафедральних підсумкових наукових конференціях, серед яких: Міжнародна науково-практична конференція «Історична пам'ять про війну та Голокост» (Київ, 2012); Всеукраїнська наукова конференція «Наддніпряньська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 2013); Міжнародна наукова конференція «Колабораціонізм у Східній Європі протягом другої світової війни та Голокосту» (Відень, 2013); Щорічна міжнародна наукова конференція з юдаїки «Сефер», (Москва, 2012, 2014); Міжнародна наукова конференція «Майбутнє свідчень з історії Голокосту» (Акко, Ізраїль, 2014); I Всеукраїнська конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2014); Міжнародна наукова конференція «Праведники народів Світу та інші рятівники в період Голокосту: Приклад України в порівняльному контексті» (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародна наукова конференція «Поza таборами примусової праці» (Лондон, 2015); II Всеукраїнська конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2015), ASEES Конвенція «Образи іншого» (Львів, 2016).

Структура тексту дисертації відповідає меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку джерел і літератури (561 позиція). Загальний обсяг дисертації – 239 с., з них основного тексту – 183 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет, мету і завдання, хронологічні та територіальні межі, методологічну основу, наукову новизну та практичне значення дисертації, наведено дані про зв'язок роботи з науковими програмами, апробацію результатів дослідження, представлено структуру його тексту.

Перший розділ – «**Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження**» – складається з трьох підрозділів, в яких проаналізовано наукову літературу та корпус використаних джерел, а також подано характеристику методологічної основи і термінологічного апарату роботи.

У підрозділі 1.1. «*Аналіз історіографії*» весь масив використаної літератури за ступенем наближеності до предмету дослідження було розподілено на три групи: праці з історії євреїв СРСР та міжвоєнної Польщі; дослідження з історії Голокосту в Україні; література, присвячена рецепції Голокосту в післявоєнний час. Перша група має фоновий характер, друга – є матеріалом для дослідження історіографічних дискусій та ступеню онауковлення теми Голокосту в Україні,

третья – представлена працями, фокус яких безпосередньо спрямований на рецепцію проблеми в суспільній думці. На основі аналізу останньої групи наукової літератури було оцінено ступінь історіографічного освоєння теми дисертаційного дослідження.

Сприйняття Голокосту в радянському суспільстві досліджувалося у працях Ц. Гітельмана, Л. Гіршовича, В. Корея, І. Арада, П. Поляна, Н. Канторовича, К. Беркгофа та ін. Як у радянській, так і в пострадянській період найбільш відомим і обговорюваним місцем Голокосту в Україні був Бабин Яр. Дослідженню історії та пам'яті про нього присвячені публікації М. Міцеля, В. Нахмановича, Т. Євстафєвої, К. Беркгофа та ін. Політика меморіалізації трагедії українських євреїв у широкому сенсі розглядалася в публікаціях М. Гона, С. Грачової, А. Подольського, низці есе Я. Грицака, а також статтях зарубіжних дослідників, серед яких – В. Лауер, Д. Бештель, О. Бартов. Монографія останнього доволі гостро проблематизувала конфлікт української та єврейської пам'яті про Другу світову війну та нацистську окупацію, відбитий у меморіальному просторі пострадянської України. Особливий внесок у вивчення теми зробив І.-П. Химка, опублікувавши декілька статей про сприйняття Голокосту в українській діаспорі та посткомуністичній Україні.

Незважаючи на те, що окремі аспекти сприйняття Голокосту в Україні неодноразово ставали предметом дослідження вчених-істориків та фахівців з інших гуманітарних дисциплін, зокрема здійснювалися спроби комплексних оглядів проблеми в суспільній думці, проте, ціла низка наукових питань, без постановки та розробки яких дана тема не може бути глибоко і ґрунтовно досліджена, залишилася неопрацьованою. Серед таких можна назвати наступні: відображення Голокосту в Україні в західній історіографії Голокосту та суспільній думці після Другої світової війни; проблема Голокосту для українських діаспорних інтелектуалів та політичних мислителів; фактори впливу, які обумовили й сформували ставлення до геноциду євреїв в українському суспільстві, сутність академічних дискусій та суперечок стосовно цього феномену української історії та ін.

У підрозділі 1.2. *«Характеристика джерел»* було представлено та структуровано матеріали, які склали джерельну основу дисертаційного твору. Оскільки дослідження спрямоване на вивчення суспільної думки, то в основу поділу джерел було покладено спосіб або засіб, яким вона була висловлена. За цим принципом джерела розподілено на такі групи: література, засоби масової інформації, офіційні документи, мемуари та матеріали усної історії, меморіальні об'єкти, кінофотофонодокументи. В процесі відбору джерел перевага надавалася таким, що набули певного публічного розголосу, суспільної значущості або артикулювались у певних середовищах і були оприлюднені в досліджуваний період. Джерелознавчі та археографічні методи надали можливість сформувати достатню, достовірну та репрезентативну джерельну базу, визначити прийоми роботи з джерелами, що сприяло вирішенню поставлених задач.

Література становить найбільшу за обсягом групу джерел, в якій за жанровими ознаками було виокремлено наступні підгрупи: художня, науково-популярна, пропагандистська, академічна. Художня література представлена

поетичними творами таких відомих поетів, як Є. Євтушенко, Н. Коржавін, Л. Озеров, О. Галич, О. Анстей, М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Д. Павличко та прозою В. Катаєва, К. Симонова, В. Гроссмана, А. Кузнецова та А. Рибаківа. Романи двох останніх особливо важливі, адже в них відверто звучав єврейський аспект окупаційної політики нацистів. Науково-популярна література охоплює великий масив публіцистики про Голокост, яка з кінця 1980-х рр. почала друкуватися на сторінках єврейських та неєврейських періодичних видань. До цієї ж підгрупи віднесено й краєзнавчі дослідження істориків-аматорів про знищення євреїв в окремих українських регіонах та містечках. Проблематика Голокосту інколи використовувалась в антисіоністській та антинаціоналістичній радянській пропагандистській літературі, яка також була залучена до даної роботи. Академічна література з Голокосту в Україні представлена найважливішими та найвпливовішими працями як зарубіжних (К. Беркгоф, М. Дін, В. Лауер, І.-П. Химка), так і вітчизняних, (Ф. Винокурова, М. Гон, В. Нахманович, І. Щупак та ін.) дослідників, які доклали зусиль до онауковлення цієї теми.

Засоби масової інформації, значною мірою, формують суспільну думку, справляючи вплив на широку аудиторію. Джерела цієї групи представлено пізньорадянською («Огонек», «Октябрь», «Юность», «Знамя», «Новый мир»), діаспорною («Український самостійник», «Сучасність», газети «Свобода», «Гомін України», «Вільне слово») та пострадянською українською («Дзеркало тижня», «Українська Правда», інтернет видання «Zaxid.net») пресою та періодикою. До цієї ж групи включено радіо- та телепрограми, в яких зачіпалася проблема Голокосту в Україні.

Офіційні документи складають достатньо важливу частину джерельної бази, що дозволила з'ясувати, яким чином держава та наддержавні інституції намагалися регламентувати суспільну думку в цілому та пам'ять про Голокост зокрема. До цієї групи віднесено постанови вищих органів влади, які прямо чи непрямо стосувалися теми єврейського геноциду (Постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», Резолюція Генеральної асамблеї ООН від 21 листопада 2005 р. «Пам'ять про Голокост», Постанова Верховної Ради України «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 5 липня 2011 р. тощо).

Матеріали усної історії представлені єврейськими та неєврейськими спогадами про Голокост в Україні. Дві найбільші колекції єврейських спогадів – Єврейського історичного інституту (м. Варшава) та візуального архіву USC Shoah Foundation Institute (м. Лос-Анджелес) були залучені задля демонстрації генези уявлень західного академічного співтовариства про сюжети геноциду євреїв на українських територіях. Вивчаючи рецепцію Голокосту очевидцями та місцевим населенням загалом, були використані також українські спогади, що зберігаються в архівах зарубіжних організацій – «Яхад-ін Унум» (м. Париж) та Меморіальний музей Голокосту США (м. Вашингтон). До цієї ж групи джерел включено опубліковані інтерв'ю та мемуари дисидентів, громадських діячів, літераторів, журналістів (О. Галича, Є. Євтушенка, В. Некрасова, друга В. Гроссмана С. Липкіна і т. д.), а також 12 інтерв'ю з особистого архіву автора.

Меморіальні об'єкти – це група джерел, представлена пам'ятними знаками, меморіалами, музейними експозиціями, музеями, які мають відношення до увічнення та репрезентації пам'яті про Голокост в Україні. Меморіальна сфера, значною мірою, відбиває державну політику пам'яті, те, як у ній розставлені акценти, а меморіальні об'єкти, зокрема їх вигляд, тексти написів, історія, місце встановлення та інші характеристики свідчать про те, як ця пам'ять візуалізована в історико-культурному ландшафті. В рамках даного дослідження було складено базу фотознімків більш ніж з 40 пам'ятних знаків, встановлено місцезнаходження, дати їх встановлення та, в окремих випадках, обставини, за яких це відбувалось.

Кінофотофонодокументи – вагома складова джерельної бази дослідження. Це – кінострічки як радянського, так і зарубіжного кінематографу, які містили сюжети Голокосту в Україні, фотографії з комеморативних заходів, матеріали фотовиставок, аудіозаписи музичних творів, присвячених трагедії Бабиного Яру.

Методика аналізу джерел даного дослідження має певну специфіку, враховуючи великий спектр факторів, які впливали на оцінки і судження людей в обраний період. До таких факторів можна віднести цивілізаційну орієнтацію суспільства, наявну в ньому політичну кон'юнктуру та соціокультурні перетворення, трансформації ідентичностей різних суспільних груп, зумовлені цим нові культурні потреби та запити суспільства.

У ході аналізу текстів значна увага приділялась ідейно-політичній орієнтації авторів, передісторії та обставинам супутнім створенню кожного конкретного тексту, його доступності, умовам поширення, історії публікації, а також реакції, яку він викликав.

Підрозділ 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* містить короткий опис корпусу теоретичної літератури, яка дозволила визначитися з підходами і прийомами даної роботи, пояснення щодо застосування специфічних термінів і понять, а також конкретних дослідницьких методів. Основними методологічними орієнтирами тут слугували праці Т. Амара, А. Ассман, А. Вайнера, Ц. Гітельмана, Й. Дітча, С. Єкельчика, Г. Касьянова, Й. Хеслера та ін.

Спираючись на теоретичні розробки А. Г. Болєбруха та Т. Ф. Литвинової, було з'ясовано співвідношення таких понять як «історія суспільної думки», «суспільна думка» та визначено їх змістовне наповнення. З огляду на полісемантичність терміну «Голокост», подано його розлоге тлумачення у відповідності до контексту даної роботи. У процесі формування термінологічного апарату дисертації до нього також були включені такі поняття, як геноцид, історична пам'ять, культурна пам'ять, історична культура, політика пам'яті, публічна історія, комунікативна і публічна пам'ять. Для їх визначення та обґрунтування широко застосовувались дефініції і теоретичні концепції Р. Лемкіна, Я. Ассмана, П. Нора, М. Гальвабкса, Т. Снайдера, Л. Зашкільняка, Л. Репіної, О. Міллера та ін.

У другому розділі дисертації – **«Рецепція Голокосту в радянському суспільстві»** – на базі широкого кола джерел, передусім художніх творів, публіцистики, мемуарів, спогадів та існуючої історіографії було реконструйовано сприйняття геноциду євреїв на різних рівнях суспільного життя Радянського Союзу. Зокрема, відтворено політику державного офіціозу та її еволюцію

протягом післявоєнного періоду, протиставлену їй позицію певної частини не лише дисидентської, але й цілком лояльної творчої інтелігенції. На фоні цього протистояння показано механізми входження проблематики Голокосту до публічного простору, що почалося наприкінці 1980-х рр.

У підрозділі 2.1. «Офіційна політика пам'яті про геноцид євреїв у СРСР: внутрішні та зовнішньополітичні чинники» проаналізовано погляд радянського державного керівництва на репрезентацію проблеми Голокосту, який формувався зважаючи як на внутрішню національну політику, так і на міжнародні відносини.

Протягом воєнних років тема Голокосту звучала в цілком легальному руслі експресивної публіцистики І. Еренбурга, В. Гроссмана, у віршах українських та російських поетів М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського, Л. Озерова та ін. Починаючи з 1942–1943 рр. формувався офіційний курс на замовчування національності жертв та ідентифікації їх як радянських громадян. У наступні десятиріччя цей дискурс став домінуючим; політика знищення євреїв не визнавалася геноцидом, спрямованим проти конкретної етнічної групи.

Радянське керівництво уникало будь-якої артикуляції теми єврейських жертв нацизму, особливо на території СРСР. Така політика була зумовлена внутрішніми і зовнішніми чинниками. У внутрішньополітичній ситуації, по-перше, давалися взнаки декілька років нацистської окупаційної пропаганди, яка ототожнювала більшовиків та євреїв за допомогою міфу про «жидо-комуну», що сприяло зростанню антисемітизму серед населення, по-друге, війна та перемога розглядалися як універсальний засіб консолідації народів СРСР, передусім великих слов'янських етносів. У цьому контексті виокремлення унікальності долі євреїв було ідеологічно неконструктивним. Незручним було й питання про колаборацію місцевого населення, за допомогою або за мовчазної згоди якого були проведені масштабні акції знищення євреїв. У 1950-ті – 1980-ті рр. до цих внутрішньополітичних факторів додалося поширення прихованого державного та вульгарного побутового антисемітизму, зумовленого сталінськими антиєврейськими викривальними компаніями кінця 1940-х – початку 1950-х рр., та антиізраїльською пропагандою, яка призначалась у першу чергу для радянських євреїв, щоб відвернути їх від репатріації, але в дійсності працювала проти них, збільшуючи градус антиєврейських настроїв у суспільстві.

Радянський антиізраїльський дискурс у пропаганді, який трактував «сіонізм» як різновид єврейського праворадикального екстремізму, передбачав ототожнення його з фашизмом. При цьому Голокост використовувався як інструмент ідеологічних маніпуляцій. Так, з 1980-х рр. з'являлися брошури і монографії, в яких стверджувалося, що сіоністи були причетні та відповідальні за знищення європейського єврейства.

Підрозділ 2.2. «Пам'ять про Голокост як прояв інакодумства та реакція на нього держави» присвячено позаофіційній рецепції Голокосту в СРСР. Тут було проаналізовано творчу спадщину таких літераторів, як О. Галич, Н. Коржавін, В. Гроссман, Є. Євтушенко, А. Кузнєцов, А. Рибаків, І. Еренбург, композиторів Д. Шостаковича та Д. Клебанова, режисерів В. Виноградова, А. Аскольдова та ін. Описано як склалася доля їхніх творів, які містили сюжети Голокосту, та доля самих авторів. Особливе значення в процесі формування дисидентської пам'яті

про Голокост мала громадська активність радянської неєврейської інтелігенції у зв'язку з меморіалізацією Бабиного Яру, першим виявом якої була стаття київського письменника В. Некрасова в «Літературной газеті», а кульмінацією – організація несанкціонованого мітингу на 25-ту річницю масових розстрілів євреїв у Бабиному Ярі. Цей захід відбувався за участі відомих українських дисидентів, на ньому була виголошена промова І. Дзюби, який засуджував прояви антисемітизму та спроби радянської влади розпалювати національну неприязнь між українцями та євреями.

Між ХХ з'їздом та «перебудовою», незважаючи на те, що цензура продовжувала утримувати єврейські сюжети на периферії суспільної уваги, сформувалася генерація ліберально-дисидентських діячів, у світогляді яких тема Голокосту, особливо в контексті прихованого державного антисемітизму, була важливою. Відчуваючи обов'язок артикулювати її та рятуючи за лібералізацію суспільного життя в СРСР, вони розглядали «єврейську проблему» з точки зору загальнолюдських цінностей і справедливості радянського суспільного ладу, вбачаючи в дискримінації євреїв взагалі та позбавленні їх права на пам'ять про Голокост відступ від доктринального інтернаціоналізму та декларованих демократичних засад.

Найвища концентрація плодів «відлиги» проявилась в перші роки «застою» та часткової реабілітації сталінізму. Так, на 1966–1967 рр. припадають такі події, як перші мітинги в Бабиному Яру, публікація роману А. Кузнецова «Бабий Яр», створення кінокартин «Восточный коридор» і «Комиссар».

У збереженні пам'яті про Голокост не останню роль зіграв зв'язок поколінь молодих літераторів з авторами і текстами часів війни. Наприклад, Є. Євтушенко згадував, що в дитинстві на нього справили сильне враження вірші І. Еренбурга і Л. Озерова про Бабин Яр, а О. Галич в автобіографічній повісті «Генеральная репетиция» ділився спогадами про розмову з С. Міхоелсом, який показував йому фото з Варшавського гетто і просив не забувати про це. Отже, трагедія Голокосту не була забута в наступні десятиріччя. Творча та інтелектуальна спадщина, в якій вона відображена, хоча і не була доступна великій аудиторії, але циркулювала в інтелігентських колах і була освоєна більш широкими масами в часи перебудови і пострадянський період.

У підрозділі 2.3. «Тема Голокосту в суспільній думці періоду перебудови» йдеться про те, як відбувалося входження проблематики Голокосту до легального поля суспільних дискусій. Цей процес супроводжувався бурхливою детабуїзацією багатьох раніше стримуваних дискурсів та маловідомих історичних сюжетів, і став можливим завдяки декільком факторам.

По-перше, це реабілітація літературної, кінематографічної, музичної спадщини, яка відбивала трагедію євреїв, що дозволило значно більшій аудиторії ознайомитися з нею і відкрито оперувати в публічних дискусіях. У 1988 р. журнал «Октябрь» опублікував декілька творів В. Гроссмана – «Жизнь и судьба», «Все течет...», того ж року відбулася прем'єра п'єси О. Галича «Матросская тишина», поставлена режисером О. Табаковим, на екранах з'явилася картина О. Аскольдова «Комиссар». У 1990 р. вперше було виконано симфонію «Бабин Яр» українського композитора єврейського походження Д. Клебанова. В роки «перебудови»

радянський кінематограф збагатився новими творами, в яких відображувалася доля євреїв у Другій світовій війні. Серед найбільш популярних та резонансних можна назвати фільм Л. Горовця «Дамский портной», знятий 1990 р. по мотивам однойменної повісті А. Борщаговського. До рефлексій стосовно єврейської проблеми долучились і українські літератори, зокрема Д. Павличко у своєму циклі «Єврейські мелодії» (1989) та вірші «Бабин Яр» (1991).

По-друге, з кінця 1980-х рр. спостерігалось суттєве збільшення кількості статей та заміток, присвячених проблематиці Голокосту. Вони почали з'являтися у таких виданнях, як «Литературная газета», «Советская культура», журналі «Огонёк». Досить важливу роль у висвітленні й обговоренні Голокосту в єврейському середовищі відіграла поява легальної російськомовної єврейської періодики, – як загальносоюзної, так і регіональної. Одночасно з єврейським отримав свободу й відверто антисемітський дискурс, представлений, зокрема, у друкованому органі національно-патріотичного фронту «Пам'ять» – бюлетені «Пам'ять» або у виданні Союзу венедів «Родные просторы». Дискурс старого радянського офіціозу було представлено у виданнях «Антисіоністський комітет радянської громадськості» (АКСО). З 1988 р. по 1992 р. ця організація видавала збірку «Перестройка и еврейский вопрос», де тема Голокосту фігурувала в контексті порівняння фашизму та сіонізму.

По-третє, в період «перебудови» виникли перші ініціативи наукового розгляду проблеми, які виявилися в публікації джерел, перекладі деяких творів західної історіографії, документальних нарисах (книжка Н. Дашевського на основі спогадів військовополоненого-єврея, спогади рівненської єврейки В. Барац; у 1991 р. в Чернівцях вийшла збірка свідочств очевидців Катастрофи, доповнена переліком гетто та концтаборів, в Симферополі – Книга скорботи і т. ін.). У двох українських видавництвах за редакцією І. Еренбурга та В. Гроссмана вийшла заборонена 1947 р. «Черная книга». Почали публікуватися невеликі дослідження істориків-аматорів та збірки матеріалів, присвячені історії конкретних місць Голокосту. Серед них – праці С. Я. Єлисаветського, В. С. Ковалю, Ф. Левітаса, М. Шимановського, Ю. М. Ляховицького та ін.

Суттєвим фактором актуалізації теми Голокосту стало поступове відродження іудейських релігійних громад, яке почалося з останніх років існування СРСР. Саме релігійні осередки часто в подальшому виступали ініціаторами меморіалізації та збереження пам'яті про масові знищення євреїв певного населеного пункту чи регіону.

У третьому розділі дисертації – **«Проблематизація Голокосту в контексті українського національного проекту»** – були з'ясовані умови, обставини та досвід освоєння проблеми Голокосту з точки зору історії України. Країни західного світу та українська діаспора в них, хоча і в межах надзвичайно відмінних парадигм, формували власні уявлення про трагедію українських євреїв у Другій світовій війні, створювали перші наративи про це, які в подальшому слугували певними орієнтирами для української суспільної думки пострадянського періоду.

Підрозділ 3.1. *«Уявлення західного суспільства про Голокост в Україні»* присвячено дослідженню генези основних асоціацій та стереотипів, які

домінували на Заході у сприйнятті геноциду євреїв України. Вони сформувались у повоєнні десятиріччя в умовах «холодної війни» та «залізної завіси», що наклало на них відповідний відбиток. Захід з підвищеною цікавістю спостерігав за долею радянських євреїв та будь-яке їхнє гноблення, до чого відносилось і нехтування пам'яті загиблих євреїв під час німецької окупації, представляв як прояв антисемітської суті комуністичного режиму. Символом Голокосту та його забуття в СРСР став Бабин Яр. Однак, нечасті випадки відображення єврейської трагедії радянською творчою інтелігенцією, в літературі, музиці, кінематографі нерідко справляли більший вплив на західну аудиторію, ніж на радянську, де вони більш відкрито обговорювалися, не в останню чергу завдяки тому, що в СРСР були відразу заборонені або цензуровані.

Інший аспект сприйняття Голокосту в західному світі був пов'язаний з дещо гротескним і тенденційним уявленням про українців, їхню роль та ставлення до знищення євреїв. Декілька факторів сприяло формуванню та укоріненню образу українців як віковічних ксенофобів, антисемітів, погромників. По-перше, це негативний досвід єврейських емігрантів із Західної України, де в силу суспільно-політичних обставин місцеве населення активніше співпрацювало з нацистами та виявилось більш вразливим до антисемітської пропаганди. Це актуалізувало асоціації українського визвольного руху з антиєврейським насиллям, які міцно закріпились в історичній свідомості євреїв, а в ХХ ст. поширились на весь західний світ і створили відповідний контекст для трактування українсько-єврейських відносин протягом Другої світової війни.

По-друге, на західну суспільну думку суттєво вплинула низка резонансних судових процесів над українським емігрантами, які були звинувачені у колаборації в Голокості та позбавлені громадянства США, що, відповідно, вплинуло на імідж українців в очах західного суспільства.

По-третє, це поверхове сприйняття української проблематики та схильність до абсолютизації оцінок, властивої як публіцистами, так і багатьом історикам післявоєнних десятиріч.

У підрозділі 3.2. *«Голокост та «єврейське питання» в суспільній думці української діаспори»* висвітлено контекст та динаміку функціонування поняття «Голокост» в різних діаспорних середовищах.

«Єврейське питання» та проблема Голокосту зокрема постали як питання іміджу українського народу, неодноразово звинувачуваного в антисемітизмі та участі в Голокості. Загалом можна виокремити три дискурси українсько-єврейських взаємин, кожному з яких властива своя риторика. Це, передусім, традиціоналістський дискурс (заснований на ідеології Д. Донцова), в рамках якого євреї взагалі не розглядались як жертви, але лише як вороги української державності. Починаючи з кінця 1950-х рр. і до 1980-х рр. включно, постає та набирає обертів дискурс українсько-єврейського порозуміння, до якого прагнула частина українського громадсько-політичного істеблішменту діаспори, що воліла відмовитись від антиєврейської риторики в обмін на те, що євреї відмовляться від антиукраїнських закидів. Ця перспектива передбачала замовчування або применшення участі українців в антиєврейському насиллі. Проте, провідники цього дискурсу принаймні були схильні до діалогу, готові до відносно відкритого

обговорення. Третій, так званий дискурс «визнання», був артикульований декількома діячами діаспори, які найбільшою мірою наблизили український погляд на проблему до загальноєвропейського. Серед них – канадські дослідники І. -П. Химка та М. Царинник.

Ще однією суттєвою в даному контексті проблемою було функціонування в діаспорних колах терміну «український Голокост» для позначення масових репресій комуністичного режиму по відношенню до українців, а також штучно організованого радянською владою Голодомору 1932–1933 рр. Це було продиктовано прагненням до популяризації знання про українські трагедії через співставлення із загальновідомим поняттям. (Не)правомірність вживання цього терміну дискутувалася деякими спікерами діаспори в публічних виступах та журнальних статтях.

У підрозділі 3.3. *«Входження Голокосту до публічного дискурсу в пострадянській Україні»* за допомогою аналізу меморіальних та комеморативних практик, преси та засобів масової інформації, публіцистичних праць, публічних дискусій, а також діяльності науково-просвітницьких організацій та міжнародних проектів були розглянуті питання: за яких обставин та за допомогою яких механізмів відбувалося входження українських сюжетів Голокосту до уявлень масової аудиторії в Україні, як корелювала ця тема з баченням історії українського народу, державною політикою пам'яті та українським національним міфом.

Після того, як український національний проект отримав шанс реалізуватись на практиці в 1991 р., постала проблема конструювання історичної пам'яті, яка б спиралася на традицію державотворення або національно-визвольного руху українського народу. Так, у пантеоні національних героїв з'явилися С. Петлюра, С. Бандера, Р. Шухевич. Саме ці постаті асоціювалися в історичній уяві євреїв та світової громадськості з антисемітизмом. Присудження лідерам націоналістичного руху вищих державних нагород щоразу викликало бурхливу полеміку щодо антисемітизму ОУН та участі в геноциді євреїв. Іноді до неї долучалися зарубіжні та діаспорні спікери.

Проте, проблема геноциду євреїв поступово входила до українського публічного простору незалежно від внутрішніх інтенцій суспільства. За ініціативою єврейських громад і спонсорів відбувалася меморіалізація Голокосту, за підтримки міжнародних організацій створювалися неурядові інституції, які займалися поширенням знання про Голокост в Україні, проводили наукові розвідки, конференції, виставки тощо.

Четвертий розділ дисертації – **«Процес онауковлення теми геноциду єврейського населення України»** – присвячений розгляду центральних академічних дискусій на фоні загальної характеристики наукових студій з історії Голокосту в Україні в зарубіжній та вітчизняній історіографії.

У підрозділі 4.1. *«Інституціональні та проблемно-тематичні аспекти вивчення Голокосту в Україні»* розглянуті еволюція, характерні риси та проблемно-тематичні акценти, які спостерігалися в процесі академічного освоєння даної теми, що мала значний суспільний резонанс. Оскільки вона почала розроблятися в країнах Заходу, як правило, в контексті загальної історії Голокосту

або досліджень з історії євреїв в СРСР, то було доцільно зробити огляд праць західних вчених, які стосувалися, зокрема, й українських територій. На основі фундаментальних текстів таких авторів, як Р. Хільберг, Дж. Рейтлінгер, Л. Давидович, Н. Левін та ін. були виділені певні тенденції, характерні для раннього періоду студій з історії Голокосту, особливо щодо подій в Україні. Також було зроблено аналіз перших статей і монографій, безпосередньо присвячених українській проблематиці, авторами яких були Ф. Фрідман, Е. Йонес, Ш. Редліх, А. Вайс, Ш. Спектор та ін. Починаючи з 1990-х рр., коло зарубіжних дослідників Голокосту в Україні стрімко розширювалося, а фокус зміщувався з євреїв та німців у бік місцевого населення, його реакції та поведінки під час втілення нацистами «остаточного розв'язання» єврейського питання, пам'яті українців про Голокост і т. д. Це виявилось у серії цікавих та якісних досліджень (М. Дін, В. Лауер, І.-П. Химка, К. Беркгоф).

У той же час в українській історіографії від початку входження цієї теми до легального публічного простору наприкінці 1980-х рр. до кінця досліджуваного періоду не з'явилося жодної фундаментальної праці з історії Голокосту в Україні, що представляла б суттєвий інтерес для світової академічної спільноти. Однак, за понад два десятиріччя українська історіографія пройшла шлях від невеликих краєзнавчих робіт істориків-аматорів до дисертацій та монографій професійних академічних дослідників, від синтетичних узагальнюючих праць до більш вузької спеціалізації та проблематизації окремих аспектів геноциду євреїв на території України в роки Другої світової війни. Окрему тенденцію становить поступове проникнення проблематики Голокосту в дослідження хронологічно суміжних сюжетів і явищ української історії, як, наприклад, націоналістичний рух (ОУН, УПА), УГКЦ під час нацистської окупації і т. і. Симптоматичним було також і утворення в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст. двох інституцій, які започаткували видання наукових журналів, присвячених проблемам Голокосту та іншу академічну літературу цього напрямку. Неодноразово сюжети геноциду євреїв ставали предметом обговорення на численних українських конференціях, присвячених як конкретно історії Голокосту, так і більш широкій проблематиці – Другій світовій війні, національному питанню, міжетнічним відносинам тощо.

У підрозділі 4.2. *«Академічні дискусії стосовно історії Голокосту в Україні»* було виокремлено та охарактеризовано декілька проблемно-тематичних блоків, навколо яких точилася полеміка серед науковців. Перший з них представлений публікаціями, де обговорювалися питання (не)/прийнятності підходів у дослідженні історії Голокосту з боку українських авторів, зокрема висвітлення/замовчування сюжетів участі українців в антиєврейському насиллі, (не)/сприйняття трагедії євреїв як складової українського минулого. В центрі обговорення були два тексти відомих українських істориків – Я. Грицака та Ж. Ковби, в яких зачіпалися питання колаборації українців у Голокості, і до яких апелювала ініціаторка дискусії С. Грачова, закидаючи їм свідому маргіналізацію цих злочинів та відмову визнати глибокі антисемітські стереотипи українців як причини даної трагедії.

Серед конкретно-історичних сюжетів, які ставали предметом наукових дебатів, було виокремлено три групи. Перша – це праці, присвячені колаборації

українців у Голокості. Вона охоплює такі проблеми, як «єврейське питання» в ідеології ОУН, участь українських націоналістів у насиллі проти євреїв, роль місцевої поліції в реалізації політики Голокосту. До другої групи включено дослідження проблеми порятунку євреїв місцевим населенням, і третя група складається з компаративних дискусій про Голокост та Голодомор.

Дискусії з приводу колаборації у Голокості вирізняються особливою контрверсійністю, оскільки ці питання найвиразніше розділяють дослідників на два табори. Один із них представлений діаспорними істориками, а також тими, хто відверто наслідує їхні традиції історіописання, дотримуючись національно орієнтованого дискурсу (В. Косик, Т. Гунчак, В. В'ятрович). Інший табір складається з представників західної академічної традиції (М. Дін, К. Беркгоф, Т. Амар, М. Царинник, І.-П. Химка, Т. Курило та ін.). Перші, як правило, відкидають або ігнорують тези других стосовно участі українців у Голокості. Проміжну групу складає когорта українських істориків (І. Патриляк, А. Боляновський, В. Нахманович), які не заперечують участь українців у військових злочинах проти цивільного населення, але намагаються за допомогою дослідницького інструментарію спростувати деякі звинувачення, полемізуючи або зі штампами радянської пропаганди, або з дослідниками західної школи.

Академічних праць, присвячених сюжетам порятунку євреїв українцями в обраний період, написано дуже мало (Ж. Ковба, О. Гончаренко); дане питання надзвичайно слабо проблематизоване, а всі дослідницькі тексти, як правило, вирізняються дещо апологетичною риторикою. Дискусійності цій темі надає історія митрополита А. Шептицького, рятівника понад 150 євреїв, який, за аргументами Яд Вашем, не може мати звання Праведника через зв'язки з українським націоналістичним рухом. З цим та іншими аргументами ізраїльського інституту пам'яті полемізував у розгорнутій статті Ш. Редліх, обґрунтовуючи їх поверховість з точки зору історичної реальності.

Третя тематична група представлена працями, в яких ставилося за мету співставлення деяких аспектів Голокосту та Голодомору 1932–1933 рр. Очевидно, український контекст сприйняття Голокосту пов'язаний з осмисленням та вивченням Голодомору, як подібної за значенням і масштабом національної трагедії українців. Теза подібності часто лунала від українських спікерів і постійно артикулювалась в діаспорі. В Україні ж ця проблема дискутувалась на сторінках журналу «Голокост і сучасність». Апелюючи до діаспорної традиції та її послідовників в Україні С. Кульчицький наголосив на необґрунтованості використання терміну «український Голокост» професійними істориками та публічними спікерами для актуалізації теми Голодомору. Автор фундаментальної монографії про місце Голокосту та Голодомору в українській історичній культурі Й. Дітч визначив спільну рису підходів до вивчення цих двох явищ як «нюрнберзька історіографія», маючи на увазі підхід, який передбачає абсолютно однозначне визначення жертви та злочинця по аналогії з юридичним процесом.

Висновки. Аналіз існуючої історіографії дозволив констатувати відсутність фундаментальних наукових праць з досліджуваної проблеми. На основі широкого корпусу репрезентативних джерел вдалося простежити основні тенденції і акценти у сприйнятті Голокосту в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку

XXI ст., зокрема в тих середовищах, які справляли вплив на український ідейно-інтелектуальний простір пізньорадянської та пострадянської доби. За допомогою відповідної теоретичної літератури було сформовано понятійний апарат дисертації та визначені методологічні орієнтири дослідження.

У післявоєнному СРСР концепція Голокосту як геноциду, спрямованого проти євреїв, відкидалася офіційним дискурсом в силу внутрішніх та зовнішніх обставин. Відомості про це явище спорадично з'являлись у радянській літературі (збірках документів, літературних творах), але воно було витіснене на периферію суспільної уваги через цілеспрямоване замовчування. В цей період саме творча інтелігенція доклала зусиль до збереження пам'яті та осмислення трагедії Голокосту в літературі, музиці, кіно. Як правило, у цих авторів були складні відносини з радянською владою, однак не можна сказати, що серед них були лише дисиденти та антирадянськи налаштовані інтелектуали. Наявність сюжетів Голокосту в творах лояльної інтелігенції свідчила про ірраціональну природу цього табу, тому, можливо, воно і не було абсолютним. Найчастіше ці твори заборонялись або піддавались сильній цензурній обробці, проте всі вони стали доступні масовій аудиторії в період «перебудови» і саме тоді справили найбільший вплив на суспільну думку.

Курс на гласність та усунення «білих плям» в історії вивільнив від ідеологічних табу з-поміж іншого і проблематику Голокосту. Наприкінці 1980-х рр. вона освоювалась у різноманітних дискурсах, фігуруючи як в руслі антисіоністської пропаганди, відверто антисемітських публікаціях, так і в контексті парадигми віктимності єврейської історії в цілому. Епізодична поява у виданнях центральної та регіональної преси публікацій, присвячених місцям масових вбивств євреїв в Україні, була радше наслідком особистої ініціативи, ніж свідомої цілеспрямованої політики. Правда про Голокост уже не заборонялась, але й не нав'язувалася. Так, редактори центральних енциклопедичних та науково-історичних видань, опублікованих в ці роки, дотримувалися традиційного радянського евфемізму «мирні громадяни», коли йшлося про жертви геноциду.

Під впливом єврейської преси та свідчень тих, хто пережив Голокост в Україні, в західній суспільній думці сформувався доволі негативний образ українців як таких, що охоче брали участь у переслідуваннях і страхах єврейського населення. Часто такі сентенції підсилювалися історичними сюжетами українсько-єврейських конфліктів, що сформувало в пересічного спостерігача стійкий зв'язок між українським національно-визвольним рухом та спалахами антиєврейського насилля.

Спікери української діаспори в країнах Заходу в залежності від політичної орієнтації дотримувалися двох основних моделей сприйняття Голокосту. В обох випадках це диктувалося реакцією на образ українців як посібників Голокосту в західному публічному просторі. Прихильники «бандерівського» напряму відкидали будь-які звинувачення як провокації радянської влади, співробітництво з якою закидали євреям. У середовищі «двійкарів» натомість зародилася ініціатива українсько-єврейського порозуміння, в рамках якого вони були готові частково визнати провину українських націоналістів та їхню антисемітську ідеологію, але наголошували на демократизації їхнього руху після 1943 р.

Прагнучі, по-перше, покращити імідж своєї політичної сили в очах світової громадськості, по-друге, налагодити стосунки з євреями, спікери цього осередку дотримувалися суто дипломатичної риторики, тому найбільш болісні моменти українсько-єврейських відносин воліли обходити або згладжувати, наголошуючи на більш конструктивних для порозуміння сюжетах, як то Праведники серед українців, подвиг А. Шептицького і т. п.

У пострадянський період в українській суспільній думці в різних пропорціях знайшли своє відображення всі попередньо представлені дискурси рецепції Голокосту. В умовах конструювання національно орієнтованого історичного нарративу проблематика антиєврейського насилля також виявилася незручною, оскільки невідворотно апелювала до складної спадщини українського націоналістичного руху. Критичне її осмислення було справою поодиноких прозахідних інтелектуалів, але аж ніяк не широкої аудиторії, не офіційної академічної науки і не владних еліт. Останні радше маніпулювали настроями і почуттями патріотично налаштованих українців, ніж намагалися схилити суспільну думку в стратегічно перспективніше русло.

Саме в контексті перегляду націоналістичної спадщини відбулося декілька дискусій в незалежній Україні, в яких фігурувала тема участі в Голокості. Вони засвідчили стійку поляризацію поглядів тих, хто був схильний захищати і виправдовувати націоналістичний рух, відкидаючи його авторитарну сутність та військові злочини, і тих, хто тяжів до більш прискіпливого погляду на діяльність ОУН. Як правило, останні – це представники західних ліберально-демократичних суспільств, в яких сформувалося ставлення до власної історії передусім як до саморефлексії та аналізу пережитого досвіду, а не інструменту для політичної боротьби. В українському суспільстві перших двох десятиріч після розпаду СРСР такий підхід, особливо відносно історії ХХ ст., ще не став домінуючим. Проте, більшість спікерів українського публічного простору мали, якщо не праву, то відверто антирадянську орієнтацію, тому часто сприймали будь-які критичні закиди на адресу націоналістичного руху, зокрема причетність до Голокосту, як провокацію лівих (комуністичних) сил.

Освоєння теми Голокосту в Україні в науковому дискурсі переважно було заслугою зарубіжних дослідників, які після відкриття радянського простору отримали можливість розширити свої уявлення про те, як геноцид євреїв відбувався на теренах окупованого СРСР. Особлива увага приділялася проблемам колаборації місцевого населення в реалізації нацистської політики щодо євреїв, а також участі українських націоналістів у військових злочинах та антиєврейському насиллі, оскільки ці сюжети не були досліджені науковцями. В українській історіографії ця царина історичних студій розвинена досить слабо, характер їх виконання не позбавлений ознак тенденційності. Ані за кількістю праць, ані за їх якістю не можна говорити про наявність відповідної спеціалізації в цеху професійних істориків. Якщо в українському академічному середовищі й з'являються фахівці з історії Голокосту, то вони, скоріше, інтегруються до західного наукового простору, аніж до українського.

Через професійні дослідження, нечисленні переклади зарубіжних праць, положення яких час від часу залучалися до публічних дискусій, в український

інтелектуальний простір було привнесено сюжети причетності певної частини українців, зокрема українських націоналістів, до переслідування євреїв, антисемітизму в ідеологічній доктрині ОУН, реакції місцевого населення на знищення євреїв – порятунок, байдужість або донос, порівняння Голокосту з Голодомором і т. і. Ці дискусії хоча й не мали особливого резонансу в суспільній думці й сприймалися більшістю досить відсторонено, тим не менше засвідчували певну динаміку в українському академічному середовищі та готовність до подальшої розробки цієї проблематики.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях:

1. Медведовська А. Ф. До питання про сучасну українську історіографію Голокосту / А. Ф. Медведовська // Сторінки історії: Зб. наук. пр. – К.: НТТУ «КПІ», 2013. – Вип. 35. – С. 189 – 196.
2. Медведовська А. Ф. Образ митрополита А. Шептицького в сучасній суспільній думці України / А. Ф. Медведовська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2013. – С. 221 – 228.
3. Медведовська А. Ф. Голокост у пам'яті та уявленнях неєвреїв / А. Ф. Медведовська // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Серія «Історія та археологія». – Д.: ДНУ, 2014. – Вип. 22 – С. 170 – 174.
4. Медведовська А. Ф. Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст. / А. Ф. Медведовська // Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. – Рівне, 2014. – Вип. 12. – С. 276 – 282.

Публікації в зарубіжних наукових виданнях

5. Медведовская А. Ф. Историография Холокоста в Украине: общие тенденции периода независимости / А. Ф. Медведовская // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». – Омск: ОГУ, 2014. – Вип. 4. – С. 51 – 59.

Статті в інших виданнях та матеріали наукових конференцій

6. Медведовська А. Ф. Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950 – 80-ті рр.) / А. Медведовська // Проблеми історії Голокосту. – 2016. – №8. – С. 135 – 144.

А Н О Т А Ц І Я

Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2016.

У дисертації досліджуються основні аспекти рецепції Голокосту в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст. Були з'ясовані умови формування та специфічні риси радянського сприйняття геноциду євреїв, проаналізована творча спадщина, в якій відображена ця трагедія. Розглянуті уявлення про Голокост в Україні в повоєнній західній та українській діаспорній суспільній думці, змальовано основні контексти, в яких фігурувала дана проблема. Реконструйовано механізми актуалізації теми Голокосту в українському публічному просторі в пострадянський період на тлі ціннісної трансформації суспільства та творення національного історичного наративу. Виокремлені та проаналізовані ключові наукові дискусії стосовно Голокосту в Україні в контексті процесів онауковлення цієї проблематики в сучасній українській історіографії.

Ключові слова: Голокост в Україні, антиєврейське насилля, український націоналізм, колаборація, суспільна думка, творча спадщина, публічний простір, академічні дискусії, українська історіографія.

S U M M A R Y

Medvedovska A. F. Holocaust in Ukraine in the public thoughts of the end of XX – the beginning of XXI c.

The dissertation of the degree of historical sciences, speciality 07.00.01. – history of Ukraine. – Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar, Dnipro, 2016.

The dissertation explores the perception of the Holocaust in Ukraine in the public thoughts of the end of XX – the beginning of the XXI c. The author has made an analysis of the historiography of this issue and defined the source base sufficient for illuminating this problem.

On the base of significant array of artistic works, memoirs, propaganda and journalistic literature it has been clarified the conditions of formation and specific features of the Soviet perception the genocide of the Jews, as well as the variety of contexts, internal and external where this theme appeared have been outlined.

Using the main American press editions it has been reconstructed the way how the Holocaust in Ukraine was represented in Western public space, demonstrated basic influence factors reflected on the perception of this problem in the mass consciousness. Also it has been depicted parallel existing in Western world Ukrainian diaspora tradition of the attitude to the Jewish tragedy in the WWII. Analyzing different diaspora periodicals and memoirs of the most famous emigre speakers the author of this research has been able to represent genesis of two discourses which will be the most influential in post-Soviet Ukraine. In order to describe the process of entering the Holocaust

problematics into the Ukrainian public sphere on the background of axiological transformation of society it have been involved a large number of materials, such as press and periodicals, popular literature, memorial signs, legislative acts and other sources which can serve as reflectors of social opinion.

This research also contains a detailed analysis of academic development of the Holocaust in Ukraine in foreign and Ukrainian historiographical tradition, highlighting certain periodization of this process. Some Ukrainian plots have been revealed in the early fundamental generalizing writings of the Holocaust history, as well as in the papers focusing specifically on Ukrainian problematics. There have been defined the contradictions between the Western approaches and the Ukrainian ones', highlighted the key Holocaust-related academic discussions which took place in Ukrainian-language space but with participation of foreign speakers. It have been described all the main historical subjects which actualized the fate of the Jews under the Nazi occupation in Ukrainian context, including Ukrainian Nationalistic movement, Collaboration, Righteous Among the Nations, Holodomor 1932 – 33, displayed their connection with the problem of incorporation the Holocaust history into Ukrainian national narrative.

Keywords: Holocaust in Ukraine, anti-Jewish violence, Ukrainian nationalism, collaboration, public thoughts, artistic heritage, public space, academic discussions, Ukrainian historiography.

А Н Н О Т А Ц И Я

Медведовская А. Ф. Холокост в Украине в общественной мысли конца XX – начала XXI ст. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр, 2016.

В диссертации исследуются основные аспекты рецепции Холокоста в Украине в общественной мысли конца XX – начала XXI ст. Были выяснены условия формирования и специфические черты советского восприятия геноцида евреев, проанализировано творческое наследие, в котором отражена эта трагедия. Рассмотрены представления о Холокосте в Украине в послевоенной западной и украинской диаспорной общественной мысли, очерчены основные контексты, в которых фигурировала данная проблема. Реконструировано механизмы актуализации темы Холокоста в украинском публичном пространстве в постсоветский период на фоне ценностной трансформации общества и создания национального исторического нарратива. Выделены и проанализированы ключевые дискуссии относительно истории Холокоста в Украине в контексте процессов научного освоения данной проблематики в современной украинской историографии.

Ключевые слова: Холокост в Украине, антиеврейское насилие, украинский национализм, коллаборация, общественная мысль, творческое наследие, публичное пространство, академические дискуссии, украинская историография.

Формат 60x84/16 Ум. друк. арк. 0.9. Тир 100 прим.

Зам. № 259

Підписано до друку 23.11.2016

Надруковано з макету замовника

Видавництво і друкарня «Ліра»

49000, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК № 188 від 19.09.2000 р.